

Viața și activitatea monetară a lui Gaius Marcius Censorinus

Bogdan Cacuci¹

Istoria romană a fost una tumultoasă. Începând cu războaiele pentru supremație dintre triburile din Latium, continuând cu războaiele de expansiune din timpul republicii, apoi cu războaiele civile între exponenții principalelor partide politice, aventura romană a culminat cu principatul lui Augustus, primul dintre împărați, a cărui guvernare a pus fundamentul unui imperiu pentru o mie de ani. La o sută de ani după Augustus, Imperiul Roman a atins expansiunea sa maximă, sub conducerea împăratului Traian. Înainte de moartea sa, Traian purta lupte în Asia cu părții pe malurile Eufratului. După această perioadă de apogeu a început declinul. Mai întâi prin abandonarea de bună voie a unor cuceriri și retragerea pe granițe naturale, apoi invaziile migratorilor. Politica internă a dus la anarhie militară, ajungându-se în secolul al IV-lea la împărțirea în Imperiul Roman de Răsărit și de Apus. La scurt timp s-a produs căderea celui din urmă, lăsând cetatea eternă pradă vandalilor și altor popoare migratoare. Imperiul de Răsărit a dus mai departe tradiția romană până în secolul XV, când a căzut pradă semilunei otomane în plină expansiune.

Atenția în articolul de față ni se îndreaptă spre o perioadă marcată de luptele interne, cea a secolului I dinainte de era creștină. Era secolul în care republica romană își cânta cântecul de lebedă lăsând loc unei noi forme de guvernare, principatul.

Dintre numeroșii magistrați monetari din republica romană am pus lupa pe Gaius Marcius Censorinus, un politician și militar roman, membru al partidului popularilor în timpul războiului civil de la începutul secolului I î.Hr. Deoarece moștenirea numismatică a familiei Marcia este una deosebită vom arunca mai întâi o privire asupra principalelor emisiuni ale familiei.

Gaius Marcius Censorinus aparținea gintei Marcia familie ce își clama originea din regele Ancus Marcius (642-617 î.Hr.), el însuși nepot al regelui Numa Pompilius (715-673 î.Hr.). Din punct de vedere simbolic familia își susținea proveniența din satirul Marsyas.

¹ Email bogdan_cacuci@yahoo.com

Primul membru al familiei care dobândit cognomenul ²Censorinus a fost Gaius Marcius Rutilus ³, primul censor din rândurile plebei.

O practică obișnuită în numismatica republicii romane din secolul I î.Hr era cea de a promova fie apartenența din cel mai ilustru membru al gintei, fie evenimente ori fapte notabile săvârșite de membrii familiei.

Figura 1 - denar L. Censorinus 82 î.Hr. Pe revers e reprezentat satirul Marsyas.⁴

Combi-nația reprezentărilor de pe avers și revers pe denarul lui Lucius Censorinus (Figura 1) zeul Apollo și satirul Marsyas, fac referire mitologică la concursul muzical dintre cei doi, câștigat firește de Apollo . Marsyas și-a pierdut viața în cele din urmă pentru îndrăzneala de a provoca un zeu. În tradiția romană Marsyas este creditat cu înființarea colegiului augurilor. Pe unele monede ale membrilor gintei Marcia vom observa un mic lituus , toiagul spiralic pontifical al augurilor, cu ajutorul căruia aceștia delimitau pe cer o suprafață în care interpretau semnele date de zborul păsărilor. Reprezentarea lui Marsyas de pe denarul lui Lucius Censorinus avea un corespondent real, o statuie aflată timp de aproximativ 300 de ani în for în apropierea comițiilor. Statuia constituia un indicium libertatis (simbol al libertății) și era asociată cu demonstrațiile publice ale plebei. De multe ori servea ca un avizier unde erau postate invective lirice. Autorul din zilele noastre Paolo Monelli , în romanul *O aventură în secolul I* relatează obiceiul Iuliei Maior, fiica lui Augustus de a agăța în for o cunună de brațul statuii lui Marsyas la fiecare nouă cucerire amoroasă.

O altă versiune a tradiției îl consideră pe Marsyas un rege contemporan cu Faunus, cel portretizat de Virgiliu drept conducător italic în vremea lui Aeneas. Servius, în comentariul său din Eneida spune că Marsyas i-a trimis lui Faunus emisari ca să îi învețe pe italici tehnici pontificale specifice augurilor.

² Sursa imaginii <http://www.thelatinlibrary.com/imperialism/notes/marius.html>

³ Gaius Marcius Rutilus – primul censor plebeu, a trăit la mijlocul secolului IV î.Hr. A fost de patru ori consul (357, 352,344,342 î.Hr). A înăbușit cu succes o invazie etruscă în 357 î.Hr, fiind numit dictator. A condus armata romană și în războaiele samnite.

⁴⁴ Denar emis de L. Censorinus in 82 î.Hr. Revers: Satirul Marsyas ca silen, în picioare, cu o mână ridicată, ține pe umăr un burduf din piele. Alături o coloană pe care stă Minerva. Avers: Cap laureate al lui Apollo spre dreapta.Referințe: Crawford 363/1d; Sydenham 737; Marcia 24;

Sursa imaginii: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2647&lot=325> ; 29.07.2018

Un episod notabil ilustrat pe monedă regăsim în anul 113 î.Hr. atunci când Lucius Marcius Philippus , în calitate de magistrat monetar emite un denar ce portretiza pe avers efigia regelui macedonean Filip al V-lea al iar pe revers o statuie ecvestră triumfală. Călărețul din acea statuie poartă o ramură de măslin. Ramura de măslin era un simbol al victoriei, fiind purtată și mai târziu în arene de gladiatorii învingători. Tipul monetar se referă la bunicul monetarului L. Marcius Q.f Philippus, care a încheiat un tratat de pace cu regele Filip al V-lea al Macedoniei în timpul celui de-al doilea război macedonean .

Figura 2 denar emis de L. Marius Philippus în 113 î. Hr. ⁵

De la un descendent al aceiași familii, Lucius Marcius Philippus ne-a rămas un tip monetar deosebit , un denar din 56 î.Hr. Pe avers este redată efigia regelui Ancus Marcius spre dreapta, având în spate un lituus, simbol al pontifilor auguri. Reversul ilustrează o statuie ecvestră galopând pe apeductul Aqua Marcia. Acest apeduct a fost construit între 144-140 î.Hr tot de un Marcius în speță pretorul Quintus Marcius Rex, din fonduri obținute după cucerirea Corintului și a Cartaginei. Aducea apă de la peste 90 de kilometri spre Roma. Venea dinspre valea râului Anio urmărind Via Tiburtina până pe colina Viminal unde intra în sistemul de distribuție urban alimentând aproape toate colinele urbei.

Figura 3 -denar emis de Marcius Philippus în 54 î.Hr având pe avers efigia regelui Ancus Marcius⁶

⁵ Denar emis de magistratul L. Philippus. 113-112 î.Hr. Av: efigia regelui Filip V al Macedoniei spre dreapta purtând coif macedonean cu coarne de căprior; în spate ROMA in Monogramă; Rv: Statuie ecvestră spre dreapta purtând o crenguță de măslin, dedesubt o floare; Referințe: Crawford 293/1; Sydenham 551;

Lucius Marcius Philippus a fost praefect în 60 î.Hr, propraetor al Syriei în 59 î.Hr. an în care s-a căsătorit cu Attia Caesonia , mama lui Octavian și nepoata lui Iulius Caesar. A reușit să rămână neutru în timpul războaielor civile din timpul celor două triumvirate. A trăit liniștit până la o vârstă înaintată păstrând relații bune cu fiul său vitreg. Ca o paranteză, Suetonius amintește în cronică sa la biografia lui Augustus⁷ că acesta avea obiceiul de a dăruia de Saturnalii monede , incluzând monede ale regilor și monede străine. Este interesant de observat ca nu s-au emis monede în timpul regilor romani, obiectul referinței lui Suetonius fiind probabil tocmai aceste tipuri monetare republicane care ilustrau efigiile regilor⁸.

Gaius Marcius Censorinus s-a remarcat în timpul războiului civil dintre Marius și Sulla. Data nașterii sale nu ne este cunoscută, în schimb știm că și-a sfârșit zilele în 3 noiembrie 82 î.Hr. Apare menționat mai întâi la întoarcerea lui Cornelius Sulla din Asia. Marcius Censorinus îl acuzase pe Sulla de încercarea de a deveni rege și că ar fi fost mituit de regii din provinciile asiatice. Dintr-un motiv necunoscut însă, în ziua procesului acestei cauze, Censorinus nu s-a mai prezentat, iar mai târziu și-a retras acuzațiile. După declanșarea răzbiului civil, Marcius Censorinus a intrat în tabăra popularilor condusă de Gaius Marius și Lucius Cornelius Cinna.

Gaius Marius , de origini modeste a fost liderul partidului popularilor și de șapte ori consul al Romei. După învingerea lui Iugurtha și apărarea Romei în 102 î.Hr de o invazie a cimbrilor, teutonilor și triburilor germanice care pustiiseră Gallia a devenit un om foarte respectat în orașul etern. A fost un vizionar și un reformator.

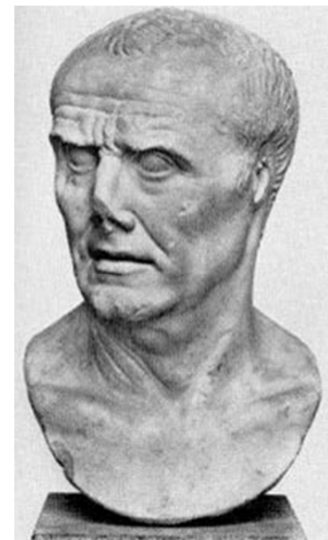

Figura 4 -Gaius Marius

Una dintre cele mai importante reforme ale sale a fost cea a armatei. Până în timpul celui de-al doilea război punic, armata republicană înrola noi soldați pe un criteriu timocratic (cenzitar) conform Constituției Serviene. Doar cei care dețineau o anumită avere erau eligibili pentru înrolare. Odată înrolați , militarii erau împărțiți în cinci clase, pe același criteriu. Clasele I-III reprezentau infanteria grea, în timp ce clasele IV-V reprezentau infanteria ușoară. Pentru a putea face parte din cea mai mică clasă, a V-a ,un cetățean trebuia să aibă o avere imposabilă de cel puțin 11 000 de sesterti. În plus, soldații își achiziționau și întrețineau echipamentul și armele din fonduri proprii.

Realitatea economică a republicii de la finalul secolului II î.Hr, a dus la creșterea diferențelor de clasă, sporirea latifundiilor în detrimentul micilor ferme individuale. Invazia lui

⁶ Sursa imaginii : <https://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/roma-numismatics-ltd/catalogue-id-srro10003/lot-6bc92794-65de-436b-9f51-a5bc00ff803c> ; 27.07.2018

⁷ Suetonius –Viata celor 12 caesari – capitolul Viata lui Augustus-paragraful 75.

⁸ https://www.coincommunity.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=326667

Hannibal a mai distrus multe din terenurile agricole și gospodării. Astfel, foarte mulți dintre cetățeni și-au diminuat venitul și au căzut sub pragul minim pentru a putea fi înrolați în armată. Aceștia erau denumiți *capitecensi* sau *proletari*. S-a creat astfel o mare criză de personal în armată.

Reforma lui Caius Marius elimina criteriul timocratic, permițând înrolarea *proletarilor*. Echipamentul și materialele necesare se asigurau de stat, un rol important în obținerea lor având conducătorul fiecărei legiuni. Mai departe, a organizat centuriile legiunilor în formații de bază mai mici denumite cohorte, a creat signele în formă de acvilă ale legiunilor folosite ca reper pentru adunare și ca stindard de luptă. A standardizat echiparea soldaților, a îmbunătățit-o și a creat regula ca fiecare soldat să își ceară propriul echipament. Astfel s-au eliminat caravanele interminabile cu echipament, care încetineau deplasarea unităților.

A permis înrolarea în armată și a altor italici, care nu erau cetățeni romani. Aceștia dobândeau cetățenia la pensionare, alături de o sumă în bani și de o parcelă de pământ, de regulă din teritoriile nou cucerite. Nu se mai permitea soldaților întoarcerea acasă după fiecare campanie. Armata romană devenea una profesionistă, bine organizată, mobilă, capabilă să facă față tuturor provocărilor ce vor urma. Creșterea coeziunii între militarii din aceeași legiune a dus spre un fenomen de creștere a loialității legionarilor față de comandantul acelei legiuni spre detrimentul senatului. Acest fenomen va căpăta amploare un secol mai târziu, când anumite legiuni vor jura loialitate unui conducător mai popular, întorcând armele împotriva armatei regulate sau conducătorilor inițiali. Mai mult, chiar răsturnarea împăraților sau marșuri asupra Romei.

După ocuparea Romei de către popularii Marcius Censorinus a participat la masacrarea simpatizanților lui Sulla din capitală. Una dintre victimele acestor represalii a fost și Gnaeus Octavius (consul în 87 î.Hr, văr al tatălui lui Augustus), executat de Censorinus, iar capul acestuia a fost dus drept trofeu lui Cinna, apoi expus în for pentru mai mult timp.

În 83 î.Hr Sulla se reîntoarce cu armată în Italia și are loc confruntări armate cu popularii. Din cauza morților lui Marius și a lui Cinna, comanda popularilor e preluată de Gnaeus Papirius Carbo și Gaius Marius cel Tânăr. La mijlocul lui 82 î.Hr, Carbo alături de Marcius Censorinus suferă o primă înfrângere la Sena Galica în fața lui Pompeius Magnus. De cealaltă parte, Marius cel Tânăr nu o ducea mai bine, fiind asediat la Preneste, cu rezervele de hrană dramatic împrăștiate. Marcius Censorinus a primit de la Carbo sarcina de a forța ieșirea lui Marius din încercuire. În drumul lor spre locul asediului cele opt legiuni conduse de Censorinus au fost prinse într-o ambuscadă de către Pompeius Magnus. Mulți dintre soldații populari s-au salvat cu fuga, adăpostindu-se pe o colină, alții au dezertat. O întreagă legiune a mărșăluit fără ordin către Ariminium. Censorinus s-a întors la tabăra lui Carbo însoțit numai de câțiva soldați.

Figura 5- Harta Italiei centrale în timpul războiului civil dintre Marius și Sulla

În septembrie, Carbo descumpănit de atâtea nereușite s-a retras în Sicilia. Censorinus alături de Gaius Carrinas și Lucius Junius Brutus Damasipus au preluat comanda legiunilor populare la Clusium. Aici au fost atacați de armata lui Pompeius Magnus, care a cauzat pierderi de aproximativ 20 000 de oameni în rândurile popularilor. După această înfrângere decisivă resturile armatei populare, alături de Censorinus s-au retras în regiunea Sabellică, unde samniții înrolaseră o mie de soldați pentru a-l elibera pe Marius cel Tânăr din asediul praenestin. Nici de

această dată inițiativa de eliberare n-a avut succes. De această dată însuși Sulla le-a tăiat calea în drum spre Praeneste oprindu-le inițiativa. Analizând opțiunile rămase, popularii, a căror comandă fusese preluată de Telesinus, au pornit spre Roma, cu intenția să o jefuiască. În urmărirea lor se afla Sulla cu armatele sale. Cele două tabere s-au întâlnit la Poarta Colină, chiar sub zidurile orașului. În ajutorul lui Sulla a intervenit și Marcus Licinius Crassus, forțele populare fiind anihilate.

Gaius Marcius Censorinus, împreună cu mulți camarazi de arme au fost capturați în această bătălie de la Poarta Colină. A fost decapitat din ordinul lui Sulla, iar capul său trimis la Praeneste pentru a slăbi moralul trupelor lui Marius cel Tânăr. Efectul a fost instantaneu, armatele lui Marius dezertând în masă.

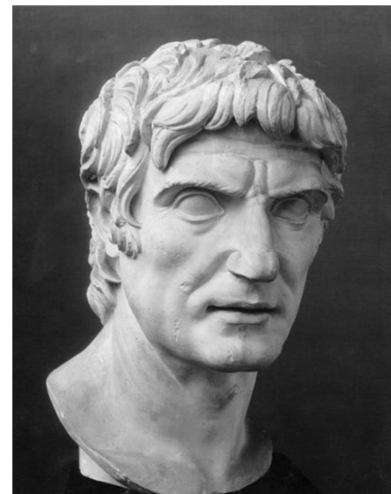

Figura 6 -Lucius Cornelius Sulla

Din perioada mandatului de magistrat monetar al lui Gaius Marcius Censorinus se păstrează câteva tipuri monetare ce emfazează originile regale ale familiei.

Din bronz remarcăm două tipuri de as și un semis. Așii împart același avers, efiile acolate spre dreapta ale regilor Numa Pompilius (prim plan) și Ancus Marcius (plan secund) înconjurate de legenda cu numele lor. Numele lui Numa Pompilius e scris în sensul acelor de ceas, cel al lui Ancus e în sens invers acelor de ceas, pentru o lectură mai facilă, fenomen rar întâlnit în numismatica romană. Primul tip (*RRC 346/3*) prezintă două arce, probabil din componența apeductului marcian. Sub arcul din stânga o statuie spiralică a Victoriei. De sub arcul din dreapta iese o proără, deasupra căreia se află o semilună orientată orizontal cu concavitatea în sus. În exergă ROMA. În partea de sus CENSO. Cel de-al doilea tip de as (*RRC 346/4*) cu două subvariante⁹ are pe revers două prore paralele având în plan secund în spate statuia spiralică a Victoriei. Legenda CENSO/ ROMA este deasupra în partea stângă.

Figura 7 -As RRC 346/3¹⁰

Figura 8 - As RRC 346/4a¹¹

⁹ Varianta RRC 346/4a are pe revers în câmp în cadranul al II-lea legenda C.CENSOR/ROMA ; Varianta RRC 346/4 are legenda C. MARCI/ CENSOR iar ROMA se află în exergă. Pot exista variațiuni la grafia numelor regilor pe avers: NVMA POMPILI ANCUS MARCI ori NVMA POMPILI ANCI MARCI ori NUMAE POMPILI ANCUS MARCI.

¹⁰ Sursa imaginii: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1274695>

Figura 9 -As RRC 346/4b¹²

Figura 10 Semis- RRC 346/5

Semisul are pe avers efigia lui Saturn (în opinia lui M. Crawford; în schimb E. Babelon creditează efigia ca fiind Jupiter) spre dreapta, în spate litera S. Reversul este clasic pentru acea perioadă, reprezentând o proră spre dreapta, iar deasupra legenda C. CENSORIN.

Din argint, se evidențiază două tipuri de denar.

Figura 11 RRC 346/1 denar¹³

Figura 12-RRC 346/2 denar¹⁴

Primul tip (RRC346/1) reprezintă pe avers efigiile accolte ale regilor Numa Pompilius cu barbă și Ancus Marcius cu diademă spre dreapta . Reversul prezintă doi cai galopând spre dreapta, un desultor îl călărește pe cel din plan apropiat, purtând pălărie conică și ținând cravașa în mâna dreaptă. Dedesubt marca de control (aici o săgeată).

Al doilea tip (RRC 346/2) are efigia lui Apollo spre dreapta cu diademă pe aver. Pe revers un cal purtând frâu galopând spre dreapta .Dedesubt legenda C. CENSORI .În exerga marca de control (aici un șarpe încolăcit după un toiag).

Aceste două tipuri ecvestre fac referire la *Ludi Apolinarie*¹⁵ care se celebră anual în cinstea zeului Apollo. În jurul anului 212-211 î.Hr în Roma exista un prezicător Marcius. În acel an, Marcius a făcut două preziceri. Prima se referea la pierderea bătăliei de la Cannae (avea să se

¹¹ Sursa imaginii: <https://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/8635192564>

¹² Sursa imaginii: http://numismatics.org/crro/results?q=issuer_facet:%22C.%20Marcius%20Censorinus%22

¹³ Sursa imaginii: <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115015>

¹⁴ Sursa imaginii: <https://www.acsearch.info/search.html?id=2677069>

¹⁵ Titus Livius –Ab urbe condita , XV:12 . (<https://oll.libertyfund.org/titles/livy-history-of-rome-vol-3>)

adeverescă puțin mai târziu), iar cea de-a spunea că pentru a alunga dușmanii republicii din interiorul acesteia și a readuce prosperitatea era necesar ca senatul să instituie niște jocuri anuale în cinstea zeului Apollo. La acele jocuri decemvirii să facă sacrificii animale pe rit grecesc, iar spectatorii să contribuie pecuniar după rangul și posibilitățile lor.

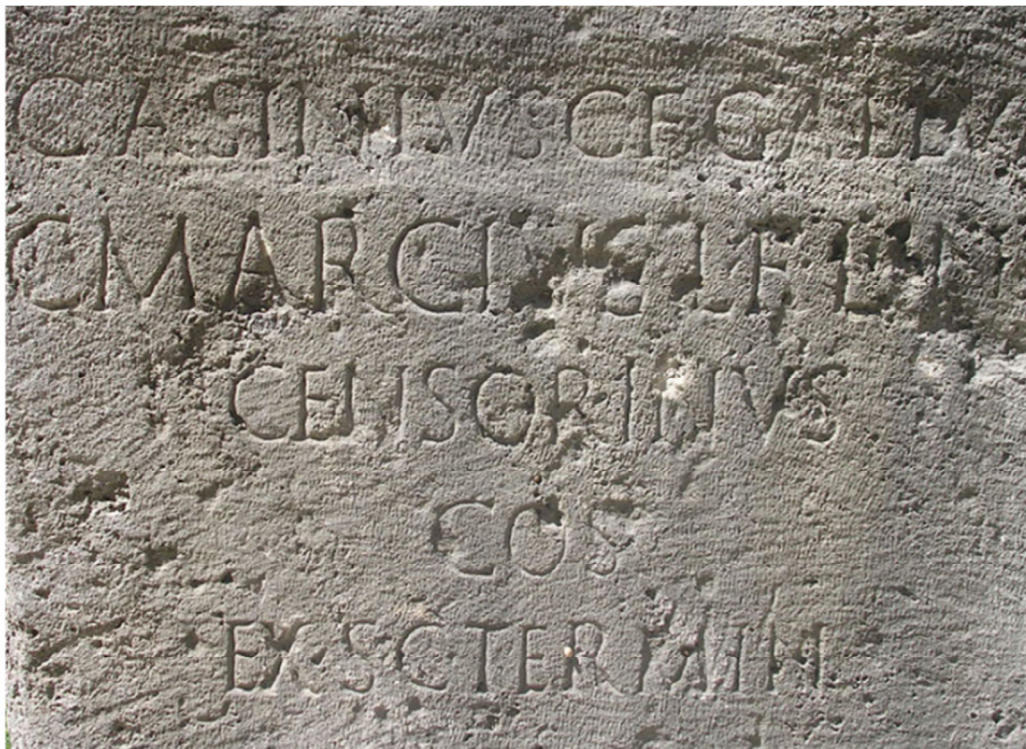

Figura 13 -Bornă kilometrică purtând numele lui Gaius Marcius Censorinus -Muzeul National din Roma¹⁶

Cărțile lui Marcius erau cunoscute posterității sub numele de Carmina Marciana¹⁷ și reprezentau o culegere de profeții. Pentru confirmarea profețiilor au fost duse în senat și cărțile Sybiline, analizate timp de o zi, după care senatul s-a conformat și a decretat acele jocuri apollinare în cinstea lui Apollo, Dianei și Latonei . La aceste sărbători care deveneau anuale oamenii purtau ghirlande, matroanele făceau suplicații .Lumea le sărbătorea în general în curțile proprii, cu porțile deschise. Jocurile aveau loc în Circus Maximus și constau în principal în curse de care sau curse de cavaleri, denumiți *desultores*, care călăreau simultan câte doi cai, sărind alternativ de pe unul pe celălalt. Magistratul Gaius Marcius Censorinus, în anul 88 î.Hr pe reversul denarilor săi ilustra ideea provenienței Jocurilor Apollinare tocmai de la un membru al gintei Marcia.

¹⁶ Sursa imaginii: <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=2376>

¹⁷ https://www.academia.edu/12187184/l_carmina_marciana_e_le_tradizioni_sui_Marcii_-_PdP_2005?auto=download

Conform unei statistici pe mai multe exemplare din colecția American Numismatic Society dimensiunile și greutatea orientative pentru aceste tipuri de emisiuni ale lui Gaius Censorinus sunt :

Tip	Descriere	Diametru , greutate
RRC 346/1	Denar ,revers desultor călare pe doi cai	15,5-19 mm ;3,5-3,9g
RRC 346/2	Denar, revers un singur cal	17-20 mm; 2,7-4,4g
RRC 346/4	As, revers două arce	26-31 mm; 7,3 -15,9 g
RRC 346/4	As , revers două prore	27-30 mm; 9,1 – 14,3 g
RRC 346/5	semis	21-23 mm ; 5,3 -6,9 g

Urmașii lui Gaius Censorinus au rămas în prim-planul politic al republicii.

Fiul său, Lucius Marcius Censorinus a fost consul în 39 î.Hr. A fost unul dintre cei doi senatori care au încercat să-l apere pe Iulius Caesar la ideile lui martie. Pentru loialitate, a fost răsplătit cu oficiul de consul în timpul celui de-al doilea triumvirat. La Mutina a trecut de partea lui Antonius . După bătălia de la Philippi acesta l-a făcut proconsul al Macedoniei și Ahaiei între 42-40 î.Hr . A cumpărat casa lui Cicero de pe Palatin, o casă estimată atunci la 3 500 000 de sesterti.

Nepotul său, Gaius Marcius Censorinus, fiul lui Lucius, a fost triumvir monetalis în jurul anului 20-19 î.Hr. A fost consul în 8 î.Hr alături de Gaius Asinius Gallus Saloninus. În timpul consulatului său a oferit jocuri votive în cinstea lui Jupiter Optimus Maximus pentru întoarcerea lui Augustus dintr-un tur al provinciilor. De asemenea a prezidat ședința senatului în care s-a votat schimbarea denumirii lunii din calendar Sextilis în August în cinstea lui Octavian. A intrat în colegiul augurilor în anul 11 î.Hr. Mai apoi în 3 î.Hr a devenit guvernator proconsular al Asiei. Un an mai târziu era numit *legatus augusti pro praetore* al Galatiei . L-a găzduit pe caesarul Gaius , nepotul moștenitor al lui Augustus în timpul șederii acestuia în orient. În acel an a murit, în timpul mandatului său de legat al Galatiei, neavând urmași. A fost patron al orașului Milet, iar orașul Mylasa i-a dat titlul de salvator și fondator, ținând annual jocuri numite Censorineia în cinstea sa.

Astfel ramura dinastică a Marciilor Censorini își încheie existența, o familie din cu origini străvechi, ai cărei membri s-au distins pe firmamentul istoriei romane de-a lungul secolelor. Realizările lor au rămas în parte până în zilele noastre. Apeductul Marcia este în funcțiune și astăzi fiind o sursă principală de apă a Romei moderne. Monedele bătute de Censorinus și de ceilalți magistrați din familia Marcia sunt colecționate și studiate cu mare plăcere de numismații din zilele noastre. Ele amintesc de vremurile de glorie, de jocuri publice, de victoriile în războaie, de regii romani păstrând încă vie în mintea contemporanilor moștenirea Romei antice.

Bibliografie:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Gaius_Marcus_Censorinus_\(general\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Gaius_Marcus_Censorinus_(general))

https://en.wikipedia.org/wiki/Aqua_Marcia

<https://en.wikipedia.org/wiki/Marsyas>

Servius, *ad Aen.* 3.59; T.P. Wiseman, "Satyrs in Rome?" *Journal of Roman Studies* 78 (1988), pp. 2–3 and p. 11, note 91, with additional sources on Marsyas p. 4, notes 26–28.

Harta Italiei:

<https://www.deviantart.com/undevicesimus/art/The-Roman-Republic-c-510-300-BC-325733131>

Imaginea lui Sulla: <http://www.ramenchemistry.com/blog/sulla>

Imaginea lui Marius: <http://www.thelatinlibrary.com/imperialism/notes/marius.html>

http://www.anistor.gr/english/enback/CJLyes_Marius.pdf (despre reforma militara a lui Marius)

https://dailyhistory.org/What_were_the_impact_of_the_military_reforms_of_Marius_on_Rome%3F (despre reforma militara a lui Marius)

Jocurile Apollinare : https://en.wikipedia.org/wiki/Ludi_Apollinares#cite_note-two-1

https://ro.wikipedia.org/wiki/Gaius_Marius

http://numismatics.org/crro/results?q=issuer_facet:%22C.%20Marcus%20Censorinus%22

[http://www.wikiwand.com/en/Marcia_\(gens\)](http://www.wikiwand.com/en/Marcia_(gens))

[https://www.revolvy.com/page/Gaius-Marcus-Censorinus-\(consul-8-BC\)](https://www.revolvy.com/page/Gaius-Marcus-Censorinus-(consul-8-BC))

Ernest Babelon - Description historique des monnaies de la république romaine -1886

Michael Crawford - Roman Republican Coinage ,1974

Caius Suetonius Tranquillus- Vietile celor doisprezece cezari

Philip Matyszak -Chronicle of the Roman Republic: The Rulers of Ancient Rome from Romulus to Augustus, 2008

H.A. Seaby - Roman Silver Coins: The Republic to Augustus, Vol. 1

Theodor Mommsen - Istoria romană

Titus Livius - De la Intemeierea Romei